

Dr SRĐAN CVETKOVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 32:929 Ђилас М."1981"
323.22-058.54-054.74(497.1)"198"
323(497.1)"198"

UHAPSITE ĐILASA!

Plan o hapšenju Milovana Đilasa 1981. u kontekstu ukupne politike prema disidentima u socijalističkoj Jugoslaviji*

APSTRAKT: Rad analizira istorijske i političke okolnosti pod kojim je 1981. godine planirano hapšenje Milovana Đilasa neposredno posle smrti Josipa Broza Tita a u vreme novog vala represije u socijalističkoj Jugoslaviji. Predsedništvo SFRJ i služba bezbednosti su pomno razmatrali mogućnost da se Đilas uhapsi zbog višedecenijskog „subverzivnog neprijateljskog rada“ protiv režima u kontekstu obračuna s disidentima u gotovo u svim republikama početkom osamdesetih godina. Đilas je trebalo da bude neka kontrateža hapšenjima u Hrvatskoj (Veselica, Tuđman i drugi). Ipak, on nije dopao zatvora pre svega iz oportunističkih razloga i težnje režima da ne izgubi imidž zemlje liberalnog komunizma i ne izazove reakcije međunarodne javnosti zbog hapšenja svetski poznatog disidenta. U tom smislu Đilasov slučaj može da predstavlja paradigmu opšte politike represije u socijalističkoj Jugoslaviji, pa se u tom smislu ovde i detaljnije analizira.

Ključne reči: disidenti, Đilas, ljudska prava, komunizam, Jugoslavija

Plan o hapšenju prvog disidenta Milovana Đilasa 1981. godine i njegova sudbina u mnogome su paradigma za karakter političke represije ali i samog disidentstva u SFRJ. Kako? Pre nego što pređemo na širu elaboraciju i analizu okolnosti koje u kojima 1981. planirano Đilasovo utamničenje, potrebno je radi konteksta dati kraći osvrt na osnovne elemente koji su predodredili odnos države i disidenata u SFRJ. Taj odnos je karakterisao niz

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature (177016)*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

elemenata koji se kolokvijalno mogu ilustrovati odnosom „mačke i miša“ ili neprestanog vaganja između „čvrste ruke“ i „dozvoljenih sloboda“ koja je obeležila političku istoriju samoupravne socijalističke Jugoslavije.

Osim ličnim interesima partijskog vrha i potrebom održanja partijskog monopola na vlast, represija u samoupravnoj Jugoslaviji bila je uslovljena i postojanjem nekoliko *simetrija*, ravnoteža zbog njene unutrašnje etničke, verske i administrativne heterogenosti, kao i specifičnog spoljno-političkog položaja između dva ideološko-politički suprotstavljena bloka, sa kojima je morala računati. Položaj Jugoslavije između Istoka i Zapada odražavao se i na pitanje državne represije koja je zbog toga morala biti daleko sofisticiranija nego u zemljama socijalističkog lagersa, gde se nije moralo voditi računa o mišljenju Zapada niti hapšenjima i osudama *liberalnih elemenata* dokazivati s vremena na vreme pravovernost Istoku.

Prva i najvažnija je bila *ideološko-politička ravnoteža*: moralo se voditi računa o interesu velikih sila. U prvom slučaju, pogoršanje odnosa sa jednom ili obe velike sile pratilo je udaranje čas po levoj, čas po desnoj opoziciji.¹ U drugom slučaju, približavanje jednoj od supersila pratilo su po pravilu *amnestije* pre svega za nekog od njoj ideološki bliskih političkih zatvorenika.² J. B. Tito je imao običaj da pred put u zapadne demokratske zemlje, a naročito u SAD, pomiluje nekog od znamenitijih političkih disidentata za čije su oslobođenje zapadne demokratije bile zainteresovane ili vršile diplomatski pritisak.³ S druge strane jugoslovenski disidenti nisu bili bezrezervno podržavani od strane SAD i Zapada poput onih u SSSR-u i

¹ Ovaj princip najbolje ilustruje sledeća anegdota: Jednom prilikom krajem 1974, dok su šetali Tašmajdanom, Đilas je zapitao svoje prijatelje Mihajla Mihajlova i advokata Jovana Barovića nakon što su čuli za hapšenja pripadnika NKPJ a računajući na ideološku simetriju: Šta mislite koga će od nas sad da uhapsu? Nije prošlo dugo, a Mihajlov je završio na robiji. Osuđen je na 7 godina zbog političke propagande. *Svedočenje Mihajla Mihajlova* dato autoru u Beogradu 3. oktobra 2006.

² Velike amnestije ili abolicije za političke zatvorenike bile su u funkciji kampanje demokratizacije i to manje zbog unutrašnjih potreba više zbog Zapada. U godinama 1944, 1945, 1947. amnestirani su četnici i drugi *kolaboracionisti*; 1953. – građanski opozicionari; 1956. – ibeovci; zatim 1960. i 1962, uoči Konferencije nesvrstanih i Titovog približavanja SAD, amnestirani su Đilas, grupa Krekić–Pavlović i mnogi drugi a po padu Rankovića 1966. – Demaći (sa 15 na 10 godina), i drugi osuđeni Albanci, rankovićevci, po drugi put Đilas itd. Uoči konferencije KEBS-a 1977. u Beogradu pada najmasovnija abolicija sa nekoliko stotina pomilovanih političkih osuđenika i konačno posle 1988–1989. zatvore napuštaju i poslednji disidenti Vlada Dapčević, Mileta Perović, zatim i Adem Demaći; S. Cvetković, *Portreti disidentata*, Beograd 2007.

³ To se desilo, na primer, 1960. kada su pomilovani osuđeni socijalisti B. Krekić, A. Pavlović, prof. D. Stranjaković, M. Žujović, a ubrzo zatim, 1961, i Milovan Đilas. Ali i 1977. u vreme održavanja KEBS-a i Titove predstojeće posete SAD, kada su pomilovani M. Mihajlov, ibeovac Komnen Jovović, ravnogorac Đura Đurović, maspokovac Marko Veselica, Franc Miklavčić i nekoliko stotina drugih, što je pozdravio lično američki predsednik Džimi Karter.

zemljama realsocijalizma. Logika Hladnog rata i interesi velikih sila za stabilnom Jugoslavijom i mirom na Balkanu često su išli na ruku *čvrstoj ruci*, i po cenu slamanja demokratskih i nacionalnih pokreta taktikom održavanjem *Tita da pliva* i „potkopava“ Istočni blok.

Postojale su i druge simetrije, kao *međurepublička ravnoteža* gde je obično slamanje opozicije u jednoj republici pratio, kao protivteža, progon opozicionara u drugoj (naročito na osetljivoj liniji Srbija–Hrvatska kao u slučaju maspoka i liberala). *Verska ravnoteža* posebno je bila prisutna u BiH, gde se strogo vodilo računa o tome da se mač ne ustremi preterano prema jednoj verskoj grupaciji a politički oponenti gonjeni na principu *bosanskog lonca*. *Nacionalna ravnoteža* je naročito bila osetljiva na relaciji Srbi–Hrvati, najrigoroznije sprovedena u BiH, često zasnovana na tezi da *jedan nacionalizam izaziva drugi*.⁴ I konačno, najvažnija je fina ravnoteža koju je režim morao da postigne *zarad očuvanja imidža* zemlje liberalnog komunizama s jedne strane (težnje da se Jugoslavija predstavi kao demokratska socijalistička zemlja koja nasuprot staljinističkom i maoceovskom konceptu nudi *humani socijalizam*) i, s druge realne pretnje da se opozicija znatnije afirmiše u društvu i potrebe da se sačuva partijski monopol na vlast.

Druga karakteristika odnosa prema disidentima jeste *nejednak treman i neprecizni kriterijumi* u kažnjavanju. Kako će i kada neko postati disident i kom stepenu represije će biti izložen zavisilo je od spoljnog i unutrašnje političkog konteksta, od ideologije sa koje nastupa, ponekad i ličnih veza. Pravosudni sistem je u potpunosti bio prožet partijskim i ideološkim uticajem i podložan uticaju kampanja *liberalizacije i čvrste ruke*. Nije se znalo najpreciznije šta je strogo zabranjeno, pa je često ono što je prošlo u jednom trenutku kroz tzv. *kaučuk paragrafe* ne bi prošlo i u drugom. Zavisilo je i od toga da li je kritiku izrekao ugledni član partije i prvoborac ili sumnjiv *reakcionarni element* i slično. Nekima je kao *kamaradima* gledano kroz prste, a drugima zato što su imali intelektualni prestiž u inostranstvu (Đilas) kako se ne bi talasalo javno mnjenje na Zapadu. I Lešek Kolakovski ističe, kao specifičnost Jugoslavije, da se nikad nije znalo šta je stvarno zabranjeno, jer je vlast stalno bila raspeta između želje da održi dobar imidž u zemlji i svetu i težnje da ne dozvoli ugrožavanje političkog monopola.⁵ Režim je tako donekle *tolerisao kritiku i blago je kažnjavao*, kada je dolazila iz marksističkih

⁴ Kao primeri takve prakse mogu se uzeti: M. Đilas – F. Tuđman, D. Ćosić – V. Gotovac, V. Mijanović *Revolucija* – D. Budiša, Lj. Tadić – R. Supek, V. Šešelj – A. Izetbegović 80-ih. Simetrija nije mogla uvek biti dosledno ispoštovana s obzirom da su određene nacionalnosti, npr. Hrvati i Albanci, bile u većem broju politički aktivne protiv Jugoslavije i društvenog uređenja (navodi se čak da su polovinom 80-ih Albanci činili i do 90% svih političkih zatvorenika a Hrvati skoro 60% početkom 70-ih). R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, 156.

⁵ L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma III*, 432; S. Cvetković, *Između srpa i čekića, Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006, 510.

redova i nije udarala u srž sistema i ideologije ili kada bi je izrekli ljudi koji su imali kamaraderijske i partijske veze i znatan ugled (obično prošli uz ukor ili smenu). Izuzetak nije ni Đilas koji je, iako najpre tolerisan (kažnjen uslovno), u svojoj kritici bio uporan i otišao predaleko dolazeći na „kontra-revolucionarna stanovišta“. S druge strane, disidenti nekomunisti rigidnije su kažnjavani budući da je njihova kritika bila i ideološki neprihvatljiva u startu i označena kao kontrarevolucionarna. Reč je bilo o ljudima bez *pedigrea* iz NOB-a, političkog ugleda, prijateljstava i veza, te se prema njima odnosilo *maćehinski* (slučaj M. Đurić, L. Stojanović i drugi). Disidenti u Srbiji i Jugoslaviji (sa izuzetkom Đilasa i donekle Mihajlova) nisu se mogli uporediti sa onim iz SSSR-a i drugih država narodnih demokratija, koji su logorisani i sistematski proganjani kao Solženjicin, V. Havel, B. Pasternak ili J. Brodski u SSSR-u ili K. Kiralji i P. Goma u Rumuniji i slični. Karakter disidentstva proizilazi iz činjenice da i sam represivni aparat i intenzitet oblika političke represije nisu bili isti kao u zemljama realsocijalizma. Sloboda kritičkog istupanja bila je limitirana, tolerisala se samo u određenom periodu i sa marksističkih pozicija a pluralizam donekle samo u okviru iste socijalističke-marksističke ideologije.⁶

U periodu posle Drugog svetskog rata uočava se *nekoliko talasa čvrste ruke i liberalizacije*. Direktno su zavisni od političkog trenutka, unutrašnjih i spoljnih okolnosti, globalne ideološko-političke simetrije i imaju svoju *plimu i oseku*. Politički oponenti su se teško snalazili i ispadali na krivinama promenljivog intenziteta i ćudljivog karaktera političke represije. Kritika staljinizma je od kvaliteta u jednom trenutku u drugom mogla prerasti u političku provokaciju (slučaj Đilasa i Mihajlova). U kampanjama čvrste ruke dolazilo je do masovnog hapšenja, naglog skoka broja političkih osuđenika, zaoštrene kaznene politike. Istovremeno je pojačavan ideološki nadzor i uključena sredstva propagande u borbi protiv negativnih društvenih pojava. Neprijatelji su etiketirani u najboljem duhu staljinizma: „*ibeovština, rankovićevština, đilasovština, mihajlovizam, praksisovština, tehnomenađerija i dubčekovština (u vreme pada liberala)*“.⁷ U vreme liberalizacija

⁶ Advokat Srđa Popović duhovito primećuje nepisano pravilo „*da je mera dozvoljene kritike bila određena stepenom samokritike nadležnog državnog organa*.“ Dok su otpadnici u Sovjetskom Savezu skupo plaćali cenu slobode, mnogi srpski disidenti (ili su bar oni sebe smatrali takvim) bili su *na državnim jaslama*, a neretko su primali nagrade i priznanja. Zauzvrat, njihova kritika nije bila bezrezervna, a mnogi oficijalni disidenti su, povezani u klanove, držali monopol na objavljivanje kritičkog mišljenja sprečavajući pojavu pravih opozicionara. Bili su neka vrsta „*kontrolisanih neprijatelja*“ režima. Više u V. Šeks, *Delikt mišljenja*, Beograd 1986, 177–186; M. Arsić-Ivkov, *Krivična estetika*, Beograd 2003.

⁷ U orkestriranoj propagandi pojedini novinari su u početku preterivali. Jednom novinaru *Vjesnika* Agitprop zamera što preteruje s kovanicama, „*U staroj-aleksandrovske-petrovskoj-stojadinovičevsko-mačekovsko-dragišansko-kraljopetro-dražinovskoj Jugoslaviji*“,

podsticana je kritička inicijativa kod medija i članstva, vršene su masovne amnestije i abolicije osuđenih ili drastično ublažavana kaznena politika.

Posle Titove smrti u Jugoslaviji i Srbiji usledio je još jedan snažan talas represije i zaoštren je kurs prema kritičarima sistema. Broj političkih zatvorenika je naglo porastao, ali i disidentska aktivnost. Među najpoznatijim slučajevima u Srbiji bili su progon književnikâ Gojka Đoga i Momčila Selića, članova *Slobodnog univerziteta*, kao i pojedinih Albanaca na Kosovu uhapšenih zbog nacionalizma i separatizma. Kao centri disidentstva u SFRJ od kraja 70-ih izdvajaju se Beograd i Ljubljana, dok je Zagreb bio pod oštrijim režimom od vremena *maspoka*, a Sarajevo tradicionalno bilo rigidnije u kažnjavanju političkih delikvenata. Postojala su tri osnovna oblika delovanja: 1. *peticije, otvorena pisma* i slično; 2. *predavanja i rasprave po stanovima* (*Otvorena škola*) i *protestne večeri*; 3. *samizdat, časopisi* i drugo.⁸ Od 1976. disidenti u Beogradu pribegavaju osnivanju neformalnih diskusionih grupa i tribina po stanovima – *Kućni univerzitet*, (prvi organizatori su bili V. Mijanović, L. Stojanović, D. Olujić i drugi). Ovaj vid borbe organizovan je po modelu sličnih akcija u Čehoslovačkoj i Poljskoj – *Letećeg univerziteta*, a teme predavanja i diskusija su bili raznolike: od samoupravljanja, pravnog sistema, kulturnih i umetničkih sloboda, ekonomskih pitanja do nacionalnog pitanja i uređenja države. Poslednji prilično redak oblik delovanja bilo je štampanje samizdata. Početkom 80-ih pokušava se i sa organizovanjem prvih demonstracija, najpre kao podrške pokretima u Palestini 1982. ili *Solidarnosti* u Poljskoj 1983, zatim i kroz osnivanje udruženja za odbranu ljudskih slobode i protestne književne večeri. Sve ove neprijateljske istupe i izdanja uredno je zabeležila *Bela knjiga* (Zagreb 1984) koja je „na nož“ dočekana među beogradskim intelektualcima i disidentima (pogrdno nazvana *manifestom staljinizma*).⁹ Kao vrsta samoodbrane od ovakvih akcija

na drugom mestu, čak i to što generala Skobija (Grčka) podrugljivo naziva „*Sukobi*“, a Engleze fašistima umesto da etiketira pojedince ili grupe. B. Petranović, *Politbiro CK KPJ 1945–1948*, Beograd 1995, 447.

⁸ J. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, Beograd 2004, 86.

⁹ Komisija CK SKH za idejni rad, sa Stipe Šuvarom na čelu, objavila je 1984. dosije *neprihvatljivih poruka* u kulturi i stvaralaštvu imenujući preko 200 autora, većinom iz Srbije i Slovenije (čak 170 intelektualaca bili su Srbi). Smatralo se da je srpsko rukovodstvo previše popustljivo prema beogradskoj kritičkoj inteligenciji i svojevrsnoj *ideološkoj kontrarevoluciji*. Tačan naziv izveštaja je *O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj kazališnoj i filmskoj kritici te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke*; Centar CK SKH za informacije i propagandu, Zagreb 21. ožujka 1984, Biblioteka Instituta za savremenu istoriju. Ovaj dokument naišao je na opšti prezir i podsmeh, pa se govorilo da ako neko nije stavljen u *Belu knjigu* taj nema veću umetničku vrednost a stavljanje na *indeks prohibitorum* postalo je neka vrsta intelektualnog prestiža. *Bela knjiga* je samo ogolila nemoć vlasti da se suoči sa narastajućom plimom kritike i da osim obračuna sličnim onim s početka sedamdesetih, koji su se sada

nastao je *Odbor za zaštitu slobode misli i izražavanja*, u koji su ušli ideološki najrazličitiji pripadnici kritički nastrojenih intelektualaca.¹⁰ Pre toga je već 1982. na inicijativu književnika D. Mihailovića u okviru Udruženja književnika osnovan *Odbor za odbranu umetničkog stvaralaštva* (B. Mihailović Mihiz, D. Maksimović, S. Raičković, R. Livada, P. Palavestra i B. Jovanović). Princip je bio da se brane kritičari režima i disidenti bez obzira na naciju i ideologiju (apelovalo se podjednako za Aliju Izetbegovića, Franju Tuđmana, Vojislava Šešelja, zatvorene Albance, za ugrožene Srbe na Kosovu i mnoge druge).¹¹

Na talasu intenziviranja represije i povećane osetljivosti na kritiku državni i partijski rukovodioci i mediji povećavaju žestinu i učestalost napada i na najuticajnijeg disidenta Milovana Đilasa, uključujući i zahteve za ponovnim hapšenjem. Đilasom se bave najviši državni organi Predsedništvo SFRJ, Predsedništvo SKJ, Savet za zaštitu ustavnog poretka i odmejavaju da li ga treba uhapsiti ili na koji način ga zastrašiti i onemogućiti njegov „neprijateljski rad“. Na sednici Predsedništva SFRJ 11. februara 1981. zaključeno je da se o delatnosti Milovana Đilasa pripremi posebna informacija i da se to pitanje stavi na dnevni red jedne od narednih sednica. Služba bezbednosti je u tom smislu pripremila iscrpan izveštaj i dostavila ga Predsedništvu SFRJ gde se uočavaju njegova različita istupanja i neprijateljsko delovanje.¹² Na osnovu obimne sudske i operativne dokumentacije nedvosmisleno se dokazuje neprijateljsku delatnost Milovana Đilasa na osnovu koje se tereti, prema mišljenju tužilaštva, za propagandu i povezivanje sa „ekstremnom emigracijom i antijugoslovenskim krugovima iz inostranstva“. Na osnovu ovog iscrpnog elaborata tajne službe u zaključku se tvrdi da se Đilas može osuditi na višegodišnju kaznu zatvora.

Milovan Đilas je, prema izveštaju Službe državne bezbednosti dostavljenom Predsedništvu SFRJ, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133 KZ SFRJ bio već osuđivan u tri navrata na zatvorsku kaznu: 1955. u trajanju 18 meseci, uslovno 3 godine; 3 godine 1956. i nare-

pretvarali u farsu, nije mogla da učini nešto više. K. Spehnjak, T. Cipek, *Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija, 1945–1990*, ČSP 2–2007, 282; J. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, 102.

¹⁰ Odbor je imao najpre 19 članova pa je pridodato još četvoro. Članovi odbora koji je osnovao Dobrica Ćosić su bili: Borislav Mihajlović Mihiz i Dragoslav Mihailović, Dragoslav Srejšević, Neca Jovanov, Kosta Čavoški, Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Ivan Janković, Nikola Milošević, Mića Popović, Antonije Isaković, Matija Bečković, Tanasije Mladenović, Andrija Gams, Gojko Nikoliš, Radovan Samardžić, Dimitrije Bogdanović i Predrag Palavestra. Kasnije su pridodati Zagorka Golubović, Vojislav Koštunica, Vesna Pešić i Enriko Josip. J. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, 99–100.

¹¹ J. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, 99, 262–263.

¹² *AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, F-98*, Pregled neprijateljske delatnosti Milovana Đilasa sa dokumentacijom koja bi se mogla koristiti u eventualnom krivičnom gonjenju.

dne 1957. osuđen je na 7 godina, da bi 1961. bio pomilovan. Maja 1962. zbog krivičnog dela odavanja državne tajne iz člana 105a KZ osuđen je na 13 godina strogog zatvora pri čemu su uzete u obzir i ranije izrečene kazne. Ukazom predsednika Republike od 29. decembra 1966. oslobođen je daljeg izdržavanja kazne. Kao koautor ilegalnog časopisa *Časovnik* i nedozvoljenog rasturanja istog 1979. godine prekršajno je kažnjen sa 10.000 dinara. Posle izlaska iz zatvora nastavio je sa „kontinuiranom neprijateljskom delatnošću“, zbog čega je od strane Službe državne bezbednosti tri puta upozoravan.¹³

Kako se dalje primećuje u izveštaju tajne policije: „...poslednjih godina njegova neprijateljska delatnost beleži uzlazni trend i ispoljava se kroz brojne forme, kao što su: davanje intervjuua, publikovanje tekstova u stranim sredstvima informisanja, kontaktiranje sa jednim brojem nosilaca neprijateljske delatnosti u Beogradu i pripadnicima „maspoka“ iz SR Hrvatske.¹⁴ Uspostavljene su i veze sa neprijateljskim emigrantima poreklom iz Jugoslavije i određenim antijugoslovenskim krugovima u inostranstvu. Kroz svoju delatnost konstantno je ispoljavao svoj antikomunizam, pri čemu napada i negira osnovne vrednosti naše oružane revolucije i tekovine socijalističke izgradnje. Redovno su objekti njegovog napada SKJ i njegovo rukovodstvo, tvrdeći da je Savez komunista birokratizovan i monopolizovan a njegovo rukovodstvo nesposobno i korumpirano. Govori da društvu nema prave demokratije i sloboda i da su neminovne suštinske promene sistema, koje se mogu obezbediti jedino višepartijskim sistemom. Rukovodstvo se optužuje za „promašaje“ u spoljnoj politici, ulogu u pokretu nesvrstavanja za koji kaže da je u „kolapsu“. Stalno naglašava i opasnost od SSSR-a ističući da i u rukovodstvu postoji određen broj koji bi, u datom trenutku, inicirali intervenciju SSSR-a. Oštricu svojih napada usmerio je i na samoupravljanje koje naziva farsom i izmišljenom formom za očuvanje pozicija „vlastodržaca“ i održavanje „totalitarnog“ sistema. Takvu ulogu po njemu imaju sve organizovane socijalističke snage i institucije, a posebno „policija i armija“, nazivajući ih čuvarom partijske i državne birokratije i ortodoksnim neprijateljem „demokratizacije“.¹⁵

Đilas svoje radove štampa u samizdatima kao što je bio slučaj sa časopisom *Časovnik* i slično. Posebnu pažnju Službe bezbednosti poslednjih godina izazvalo je objavljivanje, u više zemalja na Zapadu, Đilasovih ratnih

¹³ U periodu 1979–1981. u inostranim i emigrantskim sredstvima informisanja objavljeno je oko 60 njegovih intervjuua i članaka, od kojih je većina štampana u više listova na Zapadu i u nekim neevropskim zemljama (Indija i dr.). AJ, Predsedništvo SFRJ 803, F-98, Pregled neprijateljske delatnosti Milovana Đilasa sa dokumentacijom koja bi se mogla koristiti u eventualnom krivičnom gonjenju.

¹⁴ AJ, Predsedništvo SFRJ 803, F-98, Pregled neprijateljske delatnosti Milovana Đilasa sa dokumentacijom koja bi se mogla koristiti u eventualnom krivičnom gonjenju.

¹⁵ Isto.

memoara *Ratno doba* i knjige *Druženje s Titom*.¹⁶ U njima, kako je ocenjeno, i brojnim drugim tekstovima pokušava da na najdrskiji način obezvređi narodnooslobodilački rat i socijalistički razvoj zemlje, vređa revolucionarno delo i ugled druga Tita i sistem u celini.¹⁷

Konstatuje se čak da je za njegovog sina Aleksu u Londonu organizovao izdavanje knjige *Druženje s Titom*, na srpskohrvatskom jeziku, koju rastura u zemlji i inostranstvu. U brojnim intervjuima i članovima Đilas ističe da se samoupravni sistem nalazi u dubokoj krizi i da „*postepeno truli*“, kao rezultat bezidejnosti, nesposobnosti i preživljenosti uskog kruga partijske oligarhije. Potpuno odsustvo demokratskih sloboda manifestuje se kroz veći broj političkih osuđenika nego što je bilo u staroj Jugoslaviji, ističe Đilas. Odbacujući mogućnost uspešnog kolektivnog rukovođenja u zemlji, naglašava neodrživost *Titovog poretka* i prognozira da neće izbeći sudbinu Staljinovog i Maovog. Ovakvu procenu bazira na tome što je, kako kaže, samoupravljanje više faktor totalitarizacije, odnosno proširenja i učvršćenja apsolutne vlasti SK, koji je u stanju „*ideološke skleroze*“. Na kraju Đilas u se zamera i to što ističe da jugoslovensko rukovodstvo obmanjuje samo sebe i svoj narod o karakteru aktuelnih unutrašnjih i međunarodnih zbivanja i perspektivnosti pokreta nesvrstavanja. Svi ovi stavovi i ukupno delovanje Milovana Đilasa okarakterisani su kao *krivično delo neprijateljske propagande* (član 133 KZ SFRJ) ili povrede ugleda SFRJ (član 157).¹⁸

¹⁶ Iza rešetaka se nije našao, iako je 1977. objavio smelu knjigu *Ratno vreme* (*Wartime*) i prvi put javno u zemlji progovorio o delikatnoj temi *martovskih pregovora* između partizana i Nemaca 1943. (koje su vodili on, V. Velebit i K. Popović). Đilas se pravdao da je o ovoj činjenici uveliko pisano u zapadnim medijima. To ga ipak ne bi moglo izvući zatvora da je optužen budući da taj argument nije bio od pomoći ni prilikom objavljivanja *Razgovora sa Staljinom* 1962. godine. Tito je tada ideju o hapšenju, navodno da proveri reakcije na Zapadu, izneo pred Margaret Tačer tokom posete decembra 1977. Kao šef opozicije Tačer je, navodno, Titu rekla da će mu Đilas „*nanositi mnogo više štete ako bude u zatvoru*“. Navodi se citat iz Margaret Thatcher, *The Path to Power*, London: Harper Collins, 1995, 370–371. *Kratka biografija Milovana Đilasa*, neobjavljeno od Alekse Đilasa (u posedu autora zaslugom Mihajla Mihajlova).

¹⁷ O martovskim pregovorima 1943. prvi je pisao nemački obaveštajni oficir Valter Hetl u knjizi *Tajni front 1950*. Njegovoj priči se nije mnogo verovalo sve dok Volter Roberts na osnovu zaplenjenih nemačkih dokumenata nije napisao naučnu istoriju Drugog svetskog rata u Jugoslaviji pod nazivom *Tito, Mihailovic and alies 1941–1945*. i potvrdio njegove navode. Prvi put je javno progovorio o pregovorima Tito na proslavi 35-godišnjici bitke na Neretvi 1978. godine, ali okrivljujući indirektno izaslanike da su prekoračili ovlašćenja i sklopili primirje umesto samo da razgovaraju o razmeni zarobljenika. To je izazvalo ljutnju Vladimir Velebita i Koče Popovića koji su tvrdili da su radili sa Titovim odobrenjem. Tito je, po Đilasu, naročito bio zainteresovan da se razmeni Herta Hes, njegova bivša žena. V. Glišić, *Istoričarevi susreti i razgovori sa Milovanom Đilasom*, Tokovi istorije, 3/4, 2002, 111.

¹⁸ *AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, F-98, Pregled neprijateljske delatnosti Milovana Đilasa sa dokumentacijom koja bi se mogla koristiti u eventualnom krivičnom gonjenju.*

Značajnu karakteristiku neprijateljskog delovanja Milovana Đilasa, prema viđenju analitičara SDB, predstavlja i njegovo povezivanje sa delom srpskih nacionalista. Posebnu pažnju zaslužuju njegovi kontakti i dogovori sa grupom bivših protagonista tzv. *masovnog pokreta* (Markom Veselicom, Franjom Tuđmanom, Vladom Gotovcem i drugima), kao i pojedincima, poznatim klerikalcima iz Slovenije. Navodni cilj Đilasovih kontakata sa pomenutim hrvatskim nacionalistima, u čemu je znatnu ulogu imao i Mihajlo Mihajlov,¹⁹ bio je stvaranje osnova zajedničke platforme za delovanje „*intelektualne demokratske opozicije, protiv društveno-političkog sistema*“.²⁰ Oni su svoje neprijateljske motive i ciljeve prikrivali i nastojali da se predstave kao borci za „*demokratizaciju društva*“ i u tom kontekstu za rešavanje tzv. *hrvatskog pitanja*. Parole o ljudskim pravima i slobodama, kako se tvrdi u izveštaju, samo su bile fasada iza kojih se kriju „*klasni neprijateljski odnos i antisocijalistička opredeljenost*“.²¹ U kontekstu ukupne neprijateljske aktivnosti Milovanom Đilasa značajnu pažnju SDB zaslužuju i njegovi kontakti koji imaju i karakter povezivanja sa Matom Meštrovićem, ekstremnim emigrantom, funkcionerom Hrvatskog narodnog vijeća, kao i sa „*četničkim teroristom Stojiljkom Kajevićem*“, od koga je navodno dobio pismo sa pozivom da sarađuju na rušenju ustavnog poretka. Đilas se uključio u aktivnost tzv. Komiteta za pomoć jugoslovenskim disidentima sa sedištem u SAD, čiji je bio kopredsednik zajedno sa Mihajlom Mihajlovim i Franjom Tuđmanom. Posebno se angažovao oko povezivanja nekih „*neprijatelja u*

¹⁹ Mihajlo Mihajlov (1934–2010), poznati jugoslovenski disident, najpre asistent na Odeljenu za književnost u Zadru Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Osuđen je u dva navrata 1965. na pet godina zatvora pa 1975. na sedam godina zbog pisanja i pokušaja političkog delovanja. Mihajlov nije izdržao drugu kaznu već je pušten uoči održavanja konferencije KEBS-a u Beogradu 1978. a zatim praktično proteran iz zemlje. Više u S. Cvetković, *Između srpa i čekića II*, 252–290.

²⁰ Misli se verovatno na kontakte u zemlji između srpskih i hrvatskih disidenata Mihajlova, Đilasa, Veselice, Đodana, Šeksa, Parage i drugih. Jedan od susreta srpskih i hrvatskih disidenata odigrao se 1. maja 1978. kada su u Beograd doputovali hrvatski disidenti i bivši osuđenici prof. dr Marko Veselica iz Zagreba (tek izašao iz zatvora) i Petar Vuleta iz Zadra. Ostali su nekoliko dana i vodili političke razgovore sa Mihajlom Mihajlovim, Dragoljubom Ignjatovićem, Jovom Barovićem i Milovanom Đilasom. Na tim razgovorima vodila se rasprava, osim o građanskim i ljudskim slobodama u čemu su se slagali, i o nacionalnom pitanju i uređenju države, u kojima je bilo prilično disonantnih tonova. Režim je smatrao da saradnja demokratskih snaga Zagreba i Beograda predstavlja daleko veću opasnost od bilo kakvog isključivo nacionalističkog pokreta. Mihajlov tvrdi da je do drakonske osude protiv dr Marka Veselice došlo upravo stoga što se on navodno zalagao za usku saradnju i koordinaciju zagrebačkih i beogradskih disidenata. Minimalni osnov za saradnju heterogenih idejnih grupa i pojedinaca bilo je insistiranje na političkim pravima i slobodama. Više u S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2*, 228.

²¹ AJ, *Predsedništvo SFRJ*, 803, F-98, Pregled neprijateljske delatnosti Milovana Đilasa sa dokumentacijom koja bi se mogla koristiti u eventualnom krivičnom gonjenju.

zemlji“ sa pripadnicima tzv. jugoslovenskih demokratskih snaga u inostranstvu, na platformi tzv. *nove demokratske alternative*. Ova „demokratska alternativa“ kao i pomenuti „komitet“ po oceni službe predstavljaju konkretne forme „pokušaja inostranih antijugoslovenskih snaga i obaveštajnih službi da se, već i pokušaju postepeno realizovati strategiju Zapada da se „liberalizacijom“ stanja u zemlji stvore pretpostavke za politički pluralizam i buržoaski sistem u našoj zemlji.“ Odnos prema „demokratskoj alternativni“ Đilas je izneo i u članku *Domovina i emigracija* u „četničkom glasilu Naša reč“²² izražavajući spremnost za puni doprinos ostvarivanju ove inicijative. U ovom povezivanju značajnu ulogu je navodno imao Đilasov sin Aleksa. Povezivanje Milovana Đilasa sa pripadnicima ekstremne emigracije sadržalo je, prema oceni SDB, *elemente krivičnog dela učestvovanja u neprijateljskoj delatnosti* (član 131 KZ SFRJ).²³

Tajna policija u svom izveštaju primećuje i da u svojoj antikomunističkoj propagandi Đilas izrazito grubo napada stanje u Sovjetskom Savezu i ostalim istočnoevropskim zemljama, vređajući najviše državne i političke funkcionere pomenutih zemalja i na taj način nastoji takođe da kompromituje socijalizam kao sistem. Đilas se optužuje kako ističe da je SSSR najkonzervativnija i najmanje fleksibilna zemlja u svetu, a da sovjetska birokratija ima imperijalističke pretenzije u spoljnoj politici. Ukazuje na sličnost ideološkog porekla *istočnih sistema* sa fašističkim poretcima i zapadnim terorizmom. Konstatuje da SSSR predstavlja militarističku imperiju u kojoj je komunistička propaganda samo sredstvo za osvajanje sveta. Prema oceni službe u ovakvim istupima sadržani su elementi krivičnog dela povrede ugleda strane države iz člana 158. KZ SFRJ.²⁴

Kao dokazni materijal u izveštaju priloženi su brojni članci, intervjui i istupanja u stranim i emigrantskim časopisima kao i saznanja prikupljena operativnim radom, prisluškivanjem, praćenjem prepiske i izveštajima agenata koji su ga operativno obrađivali.

Slučajem Đilas bavili su se i najviši državni i partijski organi – Predsedništvo SFRJ, Predsedništvo SKJ i Savet za zaštitu ustavnog poretka. Prilikom rasprave na sednici Predsedništva SFRJ o Đilasovom hapšenju mogli su se čuti prilično ujednačeni tonovi: Đilasa treba hitno uhapsiti i osuditi! Već na sednici Predsedništvu SFRJ 25. februara 1981, prihvaćen je predlog člana Predsedništva Petra Stambolića da se što pre stave na dnevni red pitanja o slobodama i pravima čoveka i slučaju Milovan Đilas.

²² *Naša reč* je zapravo glasilo demokratske projugoslovenske orijentacije nikako četničke, kako se kaže. List je izlazio u Londonu a jedan od urednika bio je i Desimir Tošić, potonji lider i član Demokratske stranke po obnavljanju parlamentarizam u Srbiji 90-ih.

²³ *AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, F-98, Pregled neprijateljske delatnosti Milovana Đilasa sa dokumentacijom koja bi se mogla koristiti u eventualnom krivičnom gonjenju.*

²⁴ *Isto.*

Prilikom diskusije na Predsedništvu SFRJ Vidoje Žarković, član Predsedništva SFRJ, ocenjuje kako se Đilasova krivica na osnovu dostavljenog materijala SSUP-a uopšte ne dovodi u pitanje već je samo pitanje političke celishodnosti da li da se on osudi. Franjo Herljević je bio za hapšenje i osudu uz primedbu da „*treba imati u vidu da su Hrvati gonili Tuđmana, da je krivični postupak u toku što se tiče Gotovca i Veselice...*“ Lazar Koliševski je izrazio najpre rezerve zbog Đilasovog životnog doba budući da je upravo napunio 75 godina. Pre 15 godina bilo je problema prilikom hapšenja socijaldemokrate Pavlovića koji je tada imao 70 godina i tom prilikom se uzbunilo javno mnjenje na Zapadu.²⁵ Franjo Herljević, sekretar SSUP-a, na opasku Koliševskog reaguje pitanjem: „*S obzirom na to da ima 70 godina, kako bi bilo da se pokrene krivični postupak koji se može voditi i malo duže pa će se on zbog toga ipak malo i nervirati, ili da mu se možda uslovna kazna s obzirom na njegove godine?*“²⁶ Cvijetin Mijatović je primetio da postoji odsustvo kriterijuma kad se nešto goni u Zagrebu kad u Beogradu i da ima velikih disproporcija, ocenjujući da to nije dobra poruka društvu. Đilasa terba zastrašiti, pozvati na razgovor ili opomenuti pre nego što mu se sudi, smatra Mijatović. Petar Stambolić je u pogledu simetrija istakao da suđenja ima u Zagrebu a ne u Beogradu, ali i da ima razlike i u tome što je kod Tuđmana „*direktno raspirivanje nacionalne mržnje na šta smo posebno osetljivi*“ ali nije siguran da je kod Đilasa bilo takvih delikata.²⁷

Najoštrij u osudi Đilasa i zahtevu da mu se po svaku cenu sudi bio je Jakov Blažević. Zapad je već sve učinio da se Jugoslavija predstavi kao mesto gde se progoni čovek, njegove osnovne slobode, stoga ne bi trebalo da se postavlja pitanje da li Đilasa goniti ili ne, ističe Blažević; „*Ja mislim da baš ova situacija u zemlji i svetu imperativno nalaže da ga mi moramo goniti. Mi moramo braniti ovu zemlju, mi moramo braniti ovaj poredak i reagovati na besomučne atake, jer se oni apsolutno više ništa ne boje. Mi nemamo dovoljno uvida u širinu, metode, organizovanost i sredstva organizacije, da je to u svetskim razmerama zavera protiv ove zemlje, jedna mašinerija koja uporno deluje i da je Đilas jedan od stožera intelektualnih začetnika svega toga. Više mimo*

²⁵ Lazar Koliševski misli verovatno na hapšenje advokata Aleksandra Ace Pavlovića (1885–1969), koji je bio jedan od lidera Socijalističke partije Jugoslavije. Po okončanju rata Pavlović je već hapšen i osuđen avgusta 1945. zbog učešća na konferenciji u selu Ba i aktivnosti u CNK JVuO na 10 godina, od kojih je odležao sedam. Kad je ponovo dopao zatvora stavljeno mu je do znanja da je njegov stan bio ozvučen i tako otkriven ceo njegov rad. Osuđen je na procesu 1958. a ne 1966, kako se čini Koliševskom, sa B. Krekićem i B. Stranjakovićem na 8 godina zatvora. Zbog protesta i reakcija vlada javnosti na Zapadu (pre svega britanskih laburista) već posle dve godine svi osuđeni su amnestirani. Više u S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2*, 258–262.

²⁶ AJ, Predsedništvo 803, F-98, Stenogrami sednice Predsedništva SFRJ, 67.

²⁷ Isto, 68.

*Đilasa ništa ne može u Jugoslaviji i vani da se dogodi i preduzme. Svi dolaze k njemu da ga konsultuju“.*²⁸

Fadilj Hodža je smatrao da je najveći problem kako učutkati Đilasa, pridržavajući se Ustava i zakona: „On je izraziti neprijatelj našeg sistema... Zna se ko je Đilas, zna se da on i dalje rovari protiv Jugoslavije, međutim, on prima penziju i živi veoma dobro usred Beograda. Postavlja mi se pitanje – kako da ga učutkamo, na koji način da ga izolujemo. Međutim, kakvi smo mi, kod nas često novinari dolaze i u zatvor da intervjuišu.“ I Dragoslav Marković se javno zapitao na sednici zašto se okleva sa procesuiranjem Đilasa: „Teško je trpati u isti koš Milovana Đilasa, Dobricu Ćosića, akciju za pokretanje časopisa, filozofe itd. Tu postoji velika razlika... Postoji nešto što je idejno-političko suprotstavljanje i postoji nešto što je neprijateljska aktivnost, uz oslonac na neprijatelja... Ima jedno pitanje koje nije logično i koje mi ne možemo da izbegnemo, pred našom javnošću pre svega. Koga god sudili iz te grupe intelektualne opozicije uvek se konstatuje na sudu, sudski, njihova veza sa Milovanom Đilasom. On je šef opozicije od beznačajnog Ignjatovića, do Selića, pisca prljavih pamfleta, do Tuđmana i Veselice, svi su oni u kontaktu sa Đilasom. Naša javnost pita: kako sudite Ignjatovića, Tuđmana a ne sudite Milovana Đilasa... Kampanja se protiv nas vodi i ona će se voditi hapsili mi Đilasa ili ne, biće nešto pojačana. Koliko smo pisama dobijali za nekakve Manojloviće od tih raznih međunarodnih organizacija znamo, ali svako čudo za tri dana prođe... Ja imam osećanje da mi u mnogim stvarima imamo neki kompleks inferiornosti u odnosu na inostranstvo, pogotovu u odnosu na Zapad. Đilas je jedanput napisao članak „Šta će reći knjeginja“ 1946. ili 1947. godine, kritikujući to metanisanje i previše vođenje računa prema inostranstvu. Zavisi od procene, ali ako ćemo se administrativno i sudski boriti protiv ličnosti koje krše zakone i Ustav mi nemamo pravo da posebno tretiramo Milovana Đilasa. Ima način da se pitanje starog čoveka reši. On se može osuditi, on se može staviti u kućni pritvor, izolovati, itd... ne možemo održati dugo da sudimo pravoslavnog sveštenika,²⁹ gde se na svadbi pevaju nacionalističke i četničke pesme, na 5 i 7 godina a da glavnoga organizatora svih neprijateljskih aktivnosti izuzimamo. Niko nas to u našoj sopstvenoj javnosti neće razumeti, a inostranstvo i Zapad će voditi harangu protiv nas i sa Đilasom i bez Đilasa.“³⁰

O značaju koji je pridavan eventualnom hapšenju Đilasa svedoči i činjenica da se odgovornost kao *vruć krompir* prebacivala sa Saveta za zaštitu

²⁸ Isto, 71–75.

²⁹ Misli se na suđenje svešteniku Neđi Janjiću koji je početkom 1981. sa Milomirom Ašonjom, ugostiteljskim radnikom, Momčilom Janjićem, trgovcem i nastavnikom Vojinom Nešovićem, osuđen jer su u parohijskoj kući u Borikama (Tuzla) povodom krštenja njegovog sina delovali sa „šovinističkih i velikosrpskih i pročetničkih“ pozicija, pevajući pesme koje su izazivale nacionalnu, versku mržnju i razdor među Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Sud ga je osudio zbog raspirivanja nacionalne i verske mržnje na čak 6 godina zatvora, Milana Ašonju i Momčila Janjića na 4, Voju Nešovića na 4 i po godine. S Cvetković, *Između srpa i čekića* 2, 529–530.

³⁰ AJ, Predsedništvo 803, F 98, Stenogrami sa sednice Predsedništva SFRJ..., 83.

ustavnog poretka, na Predsedništvo SKJ i Predsedništvo SFRJ i obratno. „Kada sam postavio pitanje da li je ovo razmatrao Savet ja sam pomislio da Savet verovatno ima više uvida u sve ovo i to daleko više nego mi i pa bi nam mogao dati neke sugestije, na osnovu više činjenica sa kojima on raspolaže. Drugo, kad smo jednom na sednici Predsedništva CK SKJ počeli razgovor oko Đilasa i svih drugih, ne malog broja neprijatelja koji rovare protiv naše zemlje, a reč je o uglednim, poznatim ljudima, sa diplomom neprijatelja, međutim, na tome se stalo. Čak smo se dogovorili, o tome je tada najviše govorio drug Dolanc, da se ponovo nađemo... Ne znam zašto se stalo.“ primetio je Fadilj Hodža.

Nikola Ljubičić, koji je bio istovremeno i član Saveta za zaštitu ustavnog poretka, ističe da bi bilo dobro kompromitovati ga „da vidimo kada je Đilas pomilovan, nekako mi je u svesti ostalo da je on tada dao neko obećanje pa da vidimo da ga je pogazio.“³¹ Izrazio je saglasnost sa sudskim progonom Đilasa konstatujući: „Kasnije slučaj M. Đilasa može ponovo doći pred ovaj forum da se vide novi politički momenti koji u to vreme budu postojali i da se vidi kako da se čitava stvar završi – da li da izdržava kaznu ili da se nađe nekakav izlaz da se to reši, s obzirom na godine starosti itd., da se nađe najhumanije rešenje... Đilas je učinio mnogo toga, a mi smo ideološki rat prepustili novinarima, međutim, svi mi koji bi trebalo da budemo u prvoj liniji, to govorim i za sebe, nekako smo se povukli u toj ideološkoj bitci. M. Đilasa ne mogu umiriti ni prisilne mere niti neko više može uticati na njega da promeni svoja shvatanja.“³²

U reagovanju na iznesene primedbe Vidoje Žarković ističe: „Na Savjetu za zaštitu ustavnog poretka je nekoliko puta raspravljano i o Đilasu u sklopu drugih neprijateljskih elemenata. Bilo je riječi baš o tome da li ga treba uhapsiti ili ne. Kada smo rekli da vidimo konkretno situaciju, mi nijesmo imali u vidu samo kako će reagovati na to inostranstvo nego da li ćemo u datoj situaciji imati više štete ili koristi ako ga uhapsimo. Jednom smo odustali od toga zbog održavanja sastanka ministara nesvrstanih zemalja u Beogradu i rekli da u toj situaciji ne bi bilo dobro da to uradimo; drugi put smo rekli zbog održavanja sastanka svetskih bankara u Beogradu; treći put smo rekli da ne bi bilo dobro zbog bolesti Predsjednika Republike itd. Pored toga su stalno bile prisutne i godine starosti u razmišljanjima ljudi, jer nema primjera u svijetu da se ljudima u tim godinama sudi zbog verbalnih delikata. To su bili razlozi a ne odstupanje pred inostranstvom ili možda kolebanje u odnosu na to šta je Đilas. Svima je jasno da je M. Đilas neprijatelj i da će ostati neprijatelj i da ga ni zatvorom, ni ničim drugim ne možemo prevaspitati. Međutim, onda smo na Savjetu tražili dve stvari: prvo da se Đilas policijski oštro upozori i drugo, da se povede protiv njega oštra politička akcija na njegovom raskrinkavanju...“³³

³¹ Isto.

³² Isto, 84.

³³ Isto, 85.

Na primedbu Cvijetina Mijatovića da se malo šta na tome radilo Žarković je odvratio da je Đilas bio upozoren od organa unutrašnjih poslova ali da je zaista malo urađeno na ideološko-političkom planu: „Mi smo politički neaktivni tako da nam mnoge stvari koje radi M. Đilas i drugi, ostaju neraskrinkane kroz sredstva informisanja i politički rad. N. Ljubičić je u pravu kada kaže da smo tu u defanzivi.“³⁴

Josip Vrhovec je takođe bio za suđenje Đilasu ali je smatrao da se proces mora bolje pripremljen da ne bude problema kao prilikom suđenja Franji Tuđmanu: „Zbog toga što je ispalo da mu se, prije svega, suđi za verbalne delikte, za gomilu članaka koji su objavljeni u svetu a ne za organizirani neprijateljski rad. I ova informacija koju smo dobili takođe vuče donekle na to... Mislim da bi trebalo izvući napred ono što je organizovan rad i organizovano povezivanje sa neprijateljem vani, a onda se tome može dodati verbalnih delikata koliko hoćemo. Nesporno ima mogućnosti da se ovde stavi u prvi plan i njegovo povezivanje sa neprijateljem vani, četnicima i ustašama, a mislim da je uverljivije reći prvo sa četnicima pa onda sa ustašama a u ovoj informaciji je obratno, i sa obaveštajnim službama preko nekih časopisa za koje se zna da ih finansiraju određene obaveštajne službe, pa onda i za ono što u celom građanskom zapadu ima svoju argumentaciju, a to je za najgrublje klevete, mi premalo koristimo taj momenat. Njegove klevete su takve da bi one u svakom zapadnom društvu izazvale egzemplarno suđenje – ne milion starih dinara sa koliko smo ga mi ovde osudili, što je besmislica. Pitanje je zašto ga je sud osudio samo sa milion starih dinara, kada ga je mogao osuditi sa 10 miliona starih dinara“.³⁵ Vrhovec je imao još jednu bitnu sugestiju u kontekstu geostrateške orijentacije i balansa između velikih sila, Istoka i Zapada, koja je bila srž spoljne politike socijalističke Jugoslavije od polovine 50-ih: „...Na kraju se predlaže, kao jedna sugestija, da se u optužnicu uključi i deo njegovog vređanja rukovodilaca Sovjetskog Saveza. Ja predlažem da se to izbací iz materijala. Mi nismo smeli stvarati u našoj optužnici utisak da ga suđimo zbog bilo čega u odnosu na Istok, istovremeno ga optužujemo za povezivanje sa Zapadom jer bi debalansirali našu poziciju osude, a ja mislim da to nije ni potrebno. Dovoljno je govoriti o njegovom neprijateljskom radu protiv Jugoslavije i radu na rušenju Jugoslavije.“

Lazaru Mojsovu, kao i još nekim članovima Predsedništva SFRJ, najviše je smetala neodlučnost države i tražio je oštrije mere: „Mi smo već nekoliko puta raspravljali o ovom slučaju uključujući i pitanje da li ga hapsiti ili ne i da li ići na proces ili ne... Još pre dve godine Predsedništvo je formiralo radnu grupu koja je održala samo jednu sednicu jer nije mogla da je dovrši i nikada se više nije sastala, iako je trebalo preduzeti niz različitih mera koje treba preduzeti i prema Đilasu i prema drugima u smislu njihovog ućutkivanja, raskrinkavanja. Za taj veliki zaostatak mi sada plaćamo ceh... Zašto mi nismo

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

Đilasa gonili. Mi smo znali da on piše taj tekst o Titu, da će taj tekst biti prošvercovan, da će doživjeti onoliko izdanja kao što je bilo; nismo to presekli iako je bilo predloga da se on može izolovati od tih veza sa stranim novinarima. Zašto mi nismo primenili i zašto ne primenjujemo meru konfinacije, prema takvim ličnostima, u njihovo mesto rođenja.“ Na primedbu Koliševskog da ne postoji zakonsko pravo za tako nešto Mojsov je rezignirano odvratio: „Napravićemo zakon. To kažem baš zato što uvek kažemo da nemamo zakonsko pravo. Zašto mi ne proteramo ljude u inostranstvo. Promenimo Ustav. Zašto ne bismo imali daleko veći repertoar i fleksibilitet postupaka, a mi imamo samo politički proces ili ostavljanje da slobodno vršljaju“.³⁶

Cvijetin Mijatović je dodao da je „Srbija već menjala Zakon zbog profesora“ i da se „naloži da Tužilaštvo odmah pristupi izradi optužnice.“³⁷ Sergej Krajger je podržao njegovo izlaganje rečima: „Ja mislim da ono što je Vrhovec rekao da je tačno. Za to ne treba da bude rutinska priprema, nego posebna. Ovo što piše u materijalu za pisanje članka to treba da bude u zadnjem planu. Ovde se postavlja pitanje zašto ga nismo sudili prošle godine, preprošle, pre pet, pre deset godina...“ Mijatović je na kraju zaključio: „Da, osnovna je politička neprijateljska akcija, a ne samo šta je pisao u člancima. Ali, kada piše u četničkom listu „Domovina i Emigracija“ on direktno poziva na akciju protiv Jugoslavije. To nije verbalni čin. To je politička akcija.“³⁸

Većina članova Predsedništva SFRJ bila je za to to da se pripremi optužnica, pa „da se kasnije vidi“. Pomenuto je da postoji zajednička grupa dva predsedništva formirana 1979. u kojoj su bili Stane Dolanc i Petar Stambolić. Ta grupa je trebalo da se bavi ovim pitanjem, međutim održana je samo jedna sednica; zbog bolesti J. B. Tita grupa se razišla i nikada se više nije sastala. Trebalo je čuti još samo mišljenje Bakarića, stav Saveta za zaštitu ustavnog poretka kao i Predsedništva CK SKJ³⁹ (Predsedništvo CK SKJ je godinu dan ranije bilo protiv sudskog procesa). Tek nakon toga Predsedništvo SFRJ je trebalo da potvrdi odluku o sudskom gonjenju Đila-

³⁶ Isto, 96.

³⁷ Misli se na progon grupe nepodobnih profesora Beogradskog univerziteta (Mihajlo Marković, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić, Dragoljub Mićunović, Zagorka Pešić-Golubović, Miladin Životić, Trivo Inđić i Nebojša Popov) bliskih časopisu Praksis (praksisovci). Profesorima i saradnicima Univerziteta propisano je posredstvom skupštine Univerziteta (novembra 1973) da, ukoliko žele da ostanu „u nastavnoj i javnoj funkciji, prihvataju program i politiku SK i njegovu vodeću ulogu u razvitku društva“, što je nametnuto putem samoupravnih sporazuma. Posle svih peripetija, kada već nije uspeo progon preko fakulteta, grupa od osam profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu je odlukom Skupštine SR Srbije (januara 1975) isključena iz nastavnog kolektiva, posebno za njih „skrojenim zakonom“, upotrebom novog instituta „stavljanja na raspoloženje“ Republičkom sekretarijatu za obrazovanje i nauku „zbog moralno političke nepodobnosti“. Više u S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2*, 423–426.

³⁸ AJ, Predsedništvo 803, F-98, Stenogrami..., 96.

³⁹ Isto, 97.

sa. Sama procedura i peripetije koje su nastale oko odluke o gonjenju Đilasa svedoče o političkom značaju koje je pridavano hapšenju Đilasa ali i složenosti trenutka i političke represije u socijalističkoj Jugoslaviji. Beležimo i da je pri kraju rasprave na Predsedništvu SFRJ Franjo Herljević dobio saznanja o početku albanske pobune i nemirima na jugu Srbije i Kosovu, što je moguće kasnije bacilo u drugi plan slučaj Đilas.⁴⁰

Kako god da bilo, da li zbog albanske pobune, spoljnog faktora ili bezbednosnih analiza i procena do podizanja optužnice i suđenja Đilasu nikad nije došlo iako je on nastavio svoj „*neprijateljski rad*“. Preduzete su samo društveno-političke akcija usmerene na raskrinkavanje ličnosti Milovana Đilasa, kao i u cilju njegovog zastrašivanja. Podgrejanu društvenu atmosferu tih godina ilustruje i upozorenje aktiva Saveza komunista u zgradi broj 235 u ulici Jurija Gagarina na Novom Beogradu. Pošto je 23. septembra 1980. počela Generalna konferencija UNESKO-a (Organizacije za obrazovanje, nauku i kulturu pri Ujedinjenim nacijama) u Centru Sava, stanarima se šalje upozorenje da se treba čuvati provokacija jer je „*uočena neprijateljska aktivnost Milovana Đilasa i Mihajla Mihajlova od kojih se Đilas nalazi u Beogradu.*“⁴¹

Večernje novosti, dnevni list sa najvećim tiražom u Jugoslaviji, objavljuje feljton o Đilasu od 22. oktobra do 15. novembra 1981. Autor Boško Matić naslovio ga je *Đilas iz izdaje u izdaju* i feljton izlazi svakog dana na celoj strani. Poslednje hapšenje Đilasa desilo se uveče 20. aprila 1984. Služba državne bezbednosti je u velikoj i brižljivo pripremljenoj raciji uhapsila Milovana Đilasa i 27 slušalaca Slobodnog univerziteta (u ulici Knez Miletičoj 40 na Dorćolu), koji su se godinama bez tajnosti sastajali u privatnim stanovima. Đilas je tada trebalo da održi predavanje o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Stan mu je detaljno pretresen i privremeno mu je oduzeto oko pedeset raznih knjiga i kompleta članaka, kao i neki rukopisi. Ujutro je pušten kući, ali mu je zaprećeno da može biti suđen.⁴² Đilasov sin Aleksa, aktivan u disidentskim krugovima sedamdesetih i osamdesetih, bio je takođe često napadan u jugoslovenskoj štampi i dobijao je fizičke pretnje.⁴³

⁴⁰ „...Ja bih vas upoznao još sa jednom stvari. Sinoć su u Preševu bacali manji broj letaka, vrlo ružne sadržine. Na dva fakulteta jedan manji broj studenata je odbio da prisustvuje na nastavi. U Pedagoškoj akademiji nisu došli na nastavu. Sada su mi javili da postoje u Podujevu dve grupe, jedna od 150 a druga od 150 do 200. Sve to treba primiti relativno, vrlo su agresivni i izgleda da će doći do intervencije“, *izvestio je na kraju sednice ispred SSUP-a Franjo Herljević, AJ, Predsedništvo 803, F-99. Stenogrami... str. 98.*

⁴¹ S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2*, Beograd 2011.

⁴² Yugoslavia Fridom to conform, U. S. Helsinki Watch Committee, New York, August 1 1982, p. 15.

⁴³ Aleksa Đilas je objavio niz kritičkih članaka i publikacija u emigraciji u odnosu na politički, ekonomski i društveni život u socijalističkoj Jugoslaviji pišući između ostalog o posebnim vezama između nacionalizma i komunizma. Njegovo najpoznatije delo u istorio-

Na sastanku članova Opštinskog komiteta Saveza komunista Zvezdare 13. novembra 1984, Milić Mladenović, u ime 200 komunista preduzeća „Kosmaj“ zahteva da nadležni preduzmu mere protiv Milovana Đilasa, a Zvonimir Radenković, član Opštinskog komiteta, slaže se i dodaje da je „ovom neprijatelju našeg društva mesto na psihijatrijskom odeljenju ili u zatvoru“. Čak i 1987. dvonedeljnik *Intervju* (br. 156) biva zabranjen zbog fotografije Milovana Đilasa na naslovnoj strani. Od 1954. do 1988. Đilas nije mogao da objavi u Jugoslaviji nijedan politički ili literarni tekst, pa čak ni prevod engleskog speva iz 17. veka *Izgubljeni raj* Džona Miltona, na kome je radio tri godine. Časopis *Savremenik* prihvatio je u leto 1972. da objavi njegovu pripovetku *Gubavac*, ali je zbog javnih političkih pritisaka morao da odustane. Slično se dogodilo i sa studijom *Njegoš*. Početkom sedamdesetih godina Đilas ju je nudio izdavačkim kućama Prosveti, Obodu i Nolitu, ali bez uspeha. Poslednji put je odbijen 1987. u Nolitu kada je direktor Miloš Stambolić saopštio Đilasu da je to jednoglasna odluka redakcije.⁴⁴

Iz priloženog se vidi da se odluka o političkim progonima u SFRJ donosila na najvišim političkim instancama i zavisila je od političke procene trenutka i svrsishodnosti po imidž i stabilnost komunističkog režima. Sudovi i tužilaštva su radili po direktnom diktatu partije. O najvažnijim disidentima poput Đilasa raspravljali su najviši politički forumi: Predsedništvo SFRJ, Predsedništvo CK SKJ, Savet za zaštitu ustavnog poretka. Posebno se vodilo računa o reakcijama zapadnog javnog mnjenja. Iako su tokom marta 1981. na Predsedništvu SFRJ ali i po mišljenju Službe bezbednosti pretezali razlozi za osudu Đilasa on nije na kraju i procesuiran. Na Predsedništvu SKJ i Savetu za zaštitu ustavnog poretka procenilo da bi njegova osuda bila kontraproduktivna naročito u složenom trenutku otvaranja krize na Kosovu i Metohiji i ustalasalog svetskog i domaćeg javnog mnjenja u kontekstu svetske krize komunizma i sve brojnijih akcija udruženja za zaštitu ljudskih prava. Kao zamena za njegovo suđenje organizovan je *proces šestorici* gde je uhapšen i sam Đilas koji je trebalo da ima izlaganje o nacionalizmu. Paradoks je u tome što Đilasu nije suđeno, iako je hapšen. Procesuirana su druga šestorica od kojih je samo jedan – Miodrag Milić (Mića doktor) otišao na izdržavanje kazne.

grafskom smislu jeste *Osporavana zemlja* (Beograd 1990); Yugoslavia Fridom to conform, U. S. Helsinki Watch Committee, New York, August 1 1982, p. 20.

⁴⁴ Većina Đilasovih dela objavljena je u inostranstvu na više jezika. On je publikovao i preko stotinu članaka i eseja u zapadnoevropskim i američkim novinama i časopisima i dao brojne intervjuje zapadnim sredstvima javnog informisanja. A. Đilas, *n. d.*

Srdjan Cvetković

ARREST DJILAS!

THE PLAN OF ARRESTING MILOVAN DJILAS IN 1981 IN THE CONTEXT OF OVERALL POLITICS TOWARDS DISSIDENTS IN SELF-GOVERNING YUGOSLAVIA

Summary

The work analyzes the historical and political circumstances under which the arrest of Milovan Djilas was planned in 1981, immediately after Josip Broz Tito's death and during the new wave of repression in Socialist Yugoslavia. The presidency of SFRY and Security Service thoroughly examined the possibility of arresting Djilas on the grounds of 'decades of subversive work' against the regime in the context of confrontation with the dissidents in almost all the republics at the beginning of the 80s. Djilas was supposed to be some kind of counterweight for the arrests in Croatia (Veselica, Tujman...). However, he didn't end up in prison mostly because of opportunistic reasons and the regime's aspirations not to lose the image of a country of liberal communism and cause the world's reaction because of arresting a world-famous dissident. In this sense, Djilas's case represents a paradigm of general political repression in Socialist Yugoslavia, therefore it is analyzed in detail here.